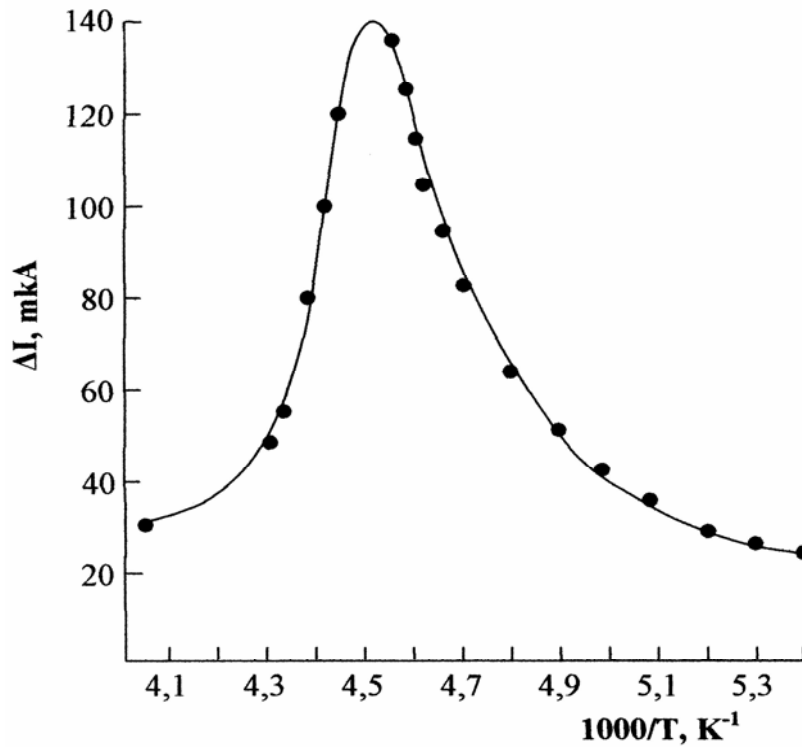

**In₆S₇ MONOKRİSTALLİK BİRLƏŞMƏSİNDƏ
FOTOKEÇİRİCİLİYİN DÜŞMƏ RELAKSASIYA
ƏYRİLƏRİNİN TƏDQIQI**

İ.M.İSMAYILOV, S.Ə.CAHANGİROVA
Bakı Dövlət Universiteti

İşdə p-tip In₆S₇ monokristallik birləşməsində fotocərəyanın düşmə relaksasiya əyriləri alçaq temperaturlar oblastında tədqiq edilmişdir. Göstərilmişdir ki, fotocərəyan T=180 K-dən başlayaraq temperaturun artması ilə artır, T=222-225 K temperaturlarda maksimuma çatır və sonra sürətlə azalmağa başlayır. In₆S₇ monokristalında fotocərəyanın bu cür temperatur asılılığı relaksasiya müddətinin temperatur asılılığı ilə izah olunur. Deşiklərin relaksasiya müddətinin artan hissəsi $\tau=A \exp(-\Delta E_i/kT)$, temperatura görə kəskin azalan hissəsi isə $\tau=B \exp[(E_c-E_i)/kT]$ qanunlarına tabe olurlar.

In₆S₇ monokristallik birləşməsinin elektrofiziki xassələri demək olar ki, öyrənilməmişdir. Bunun səbəblərini biz In₆S₇ birləşməsi monokristalının alınmasında mövcud olan çətinliklərdə görürük [1]. İndiyə qədər qeyd edilməmiş bir çətinlik də ondan ibarətdir ki, bu birləşmə maye halından bərk hala keçərkən yerləşdiyi qrafit konteyneri, kvars ampulanı çatladır və bunun nəticəsində yüksək temperatur altında olan In₆S₇ məhsulu oksidləşərək yararsız hala düşür. Kvars ampulanın çatlamasının əsas səbəbi odur ki, In₆S₇ birləşməsinin atomları kvars ampulanın atomları ilə güclü rabitə yaradaraq onları bir-birinə yapışdırır. Kvars ilə In₆S₇-nin istidən genişlənmə əmsalları bir-birindən kəskin fərqləndiyindən In₆S₇ maye halından bərk hala keçdikdə kvars ampulanın kristallik quruluşunda gərginlik yaradaraq onu çatladır. In₆S₇ ilə kvars ampula arasındakı əlaqəni kəsmək qərarına gəldik. Bunun üçün kvars ampulanın içərisini 2-3 ml aseton-benzol (50:50) mayesi ilə isladıb onu içərisinin temperaturu 1000°C olan silindrik qızdırıcının içərisinə ani olaraq daxil etdik. Aseton-benzol mayesi kvars ampulanın daxilində sürətlə alışıraq onun daxili divarında güzgü səthinə malik olan nazik karbon təbəqəsi əmələ gətirir. Alınmış nazik təbəqə In₆S₇ birləşməsi ilə reaksiyaya girmədən onun kvars ampulanın daxili divarı ilə əlaqəsini kəsir və In₆S₇ birləşməsinin monokristalının göyərdilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Şəkil 1. In_6S_7 monokristalında fotocərəyanın temperatur asılılığı.

Yuxarıda söylənilənləri nəzərə almaqla In_6S_7 birləşməsinin iri həcmli monokristalları özünəməxsus xüsusi metodla laboratoriya şəraitində alınmışdır [1,2].

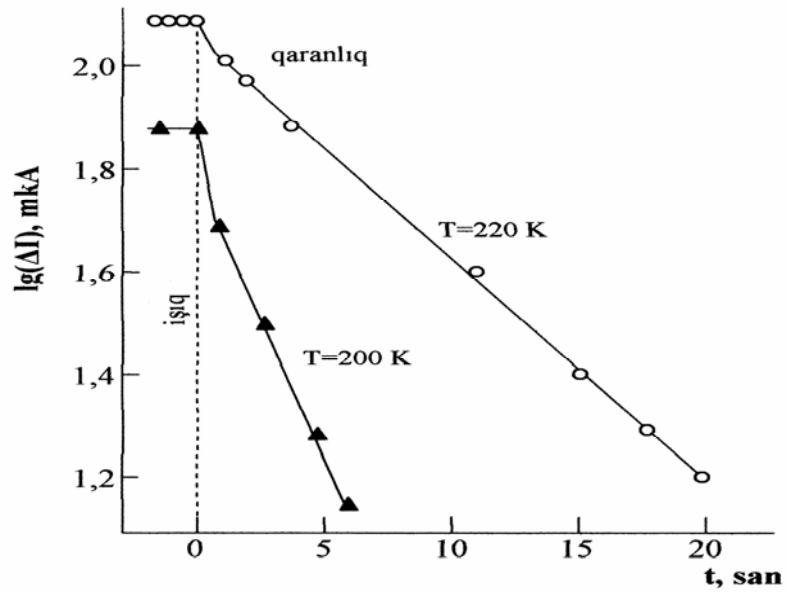
Fotokeçiricilik üçün tədqiq olunan nümunələr dəşik keçiriciliyinə malikdirlər. Dəşiklərin $T=300K$ -də konsentrasiyası $10^{19} \div 10^{20} m^{-3}$; yürüklükləri isə $(5 \div 10) \cdot 10^{-4} m^2/v \cdot s$ qiymətlərini alır.

In_6S_7 monokristallıq nümunələrində fotocərəyanın qalxma əyriləri zamandan asılı olaraq alçaq temperaturdar oblastında öyrənilmiş və göstərilmişdir ki, bu əyrilər S-ə bənzərdirlər [2]. Lakin fotocərəyanın düşmə əyriləri tədqiq edilməmişdir.

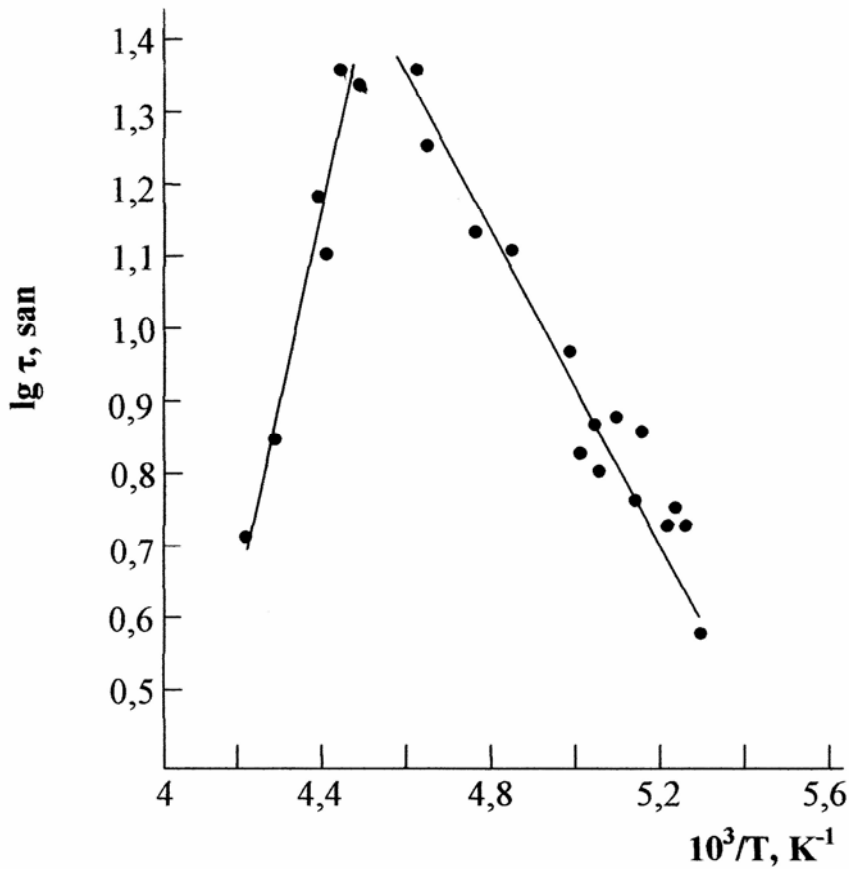
İşdə əsas məqsəd In_6S_7 monokristallıq birləşməsində fotokeçiriciliyin düşmə relaksasiya əyrilərinin tədqiqi olmuşdur. Şəkil 1-də alçaq temperaturdar oblastında bütün tədqiq olunan nümunələr üçün xarakterik olan fotocərəyanın temperaturdan asılılıq əyrisi göstərilmişdir. Şəkildən görünür ki, alçaq temperaturdardan başlayaraq In_6S_7 birləşməsində fotocərəyan temperaturun artması ilə artır, $T=222 \div 225 K$ temperaturdarında maksimuma çatır və sonra azalmağa başlayır. Buna bənzər asılılıq In_6S_7 birləşməsinin termostimullaşmış cərəyanında da müşahidə olunur [3].

In_6S_7 birləşməsində fotokeçiriciliyin bu cür temperatur asılılığı dəşiklərin yürüklüklərinin və ya onların yaşama müddətlərinin temperatur asılılıqları ilə izah oluna bilər. Dəşiklərin yürüklüyünün temperatur asılılıqlarının tədqiqi göstərdi ki, In_6S_7 monokristallıq birləşməsində dəşiklər $T < 300K$ temperaturlarda ion aşqarlarından səpilirlər ($\mu \sim bT^{-3/2}$) [4]. Bu onu göstərir ki, In_6S_7 birləşməsində fotocərəyanın şəkil 1-dəki kimi asılılığı dəşiklərin yürüklüyünün temperatur asılılığı ilə izah edilə bilməz. Deməli, fotokeçiriciliyin temperatur asılılığını tarazsız yükdaşıyıcıların relaksasiya müddətinin temperatur asılılığında axtarmaq lazımdır.

Şəkil 2-də iki müxtəlif temperaturlarda ($T_1 = 200 K$ və $T_2 = 220K$) fotocərəyanın loqarifminin zamandan asılılıq qrafikləri göstərilmişdir. Şəkildən görünür ki, işıq kəsildikdən sonra fotocərəyanın zamandan asılı olaraq düşmə əyriyələri iki hissədən ibarətdir. Başlanğıc hissəyə uyğun gələn relaksasiya müddəti ossilloqraf vasitəsi ilə tədqiq edilərək göstərilmişdir ki, bu hissəyə uyğun gələn relaksasiya müddəti $10^{-2} \div 10^{-3}$ san olmaqla temperaturdan zəif asılıdır. Ancaq ikinci hissəyə (bu hissə 1 san-dən sonra başlayır) uyğun gələn relaksasiya müddətləri bir neçə saniyələrlə olur və temperaturdan asılı olaraq kəskin dəyişir. Göründüyü kimi, $T = 200 K$ -də bu hissədə relaksasiya müddəti 10 san olduğu halda, $T=220K$ -də bu müddət 25 saniyəyə çatır.

Şəkil 2. In_6S_7 monokristalında fotocərəyanın müxtəlif temperaturlarda zamandan asılılıq qrafikləri.

Şəkil 3. In_6S_7 monokristalında relaksasiya müddətinin temperatur asılılığı

Şəkil 3-də müxtəlif temperaturlarda relaksasiya müddətlərinin onluq loqarifmasının $10^3/T$ asılılıq qrafiki qurulmuşdur. Göründüyü kimi, $lg \tau = f(10^3/T)$ asılılığı iki düzxətli hissədən ibarətdir. Alçaq temperatur oblastında relaksasiya müddəti $\tau = A e^{-\frac{\Delta E_t}{kT}}$, ona nisbətən yüksək temperaturlarda $\tau = B e^{-\frac{E_c - E_t}{kT}}$ qanunlarına malikdirlər. Alçaq temperaturlar oblastından $\Delta E_t = 0,2 eV$, ona nisbətən ikinci hissədən $E_c - E_t = 0,65 eV$ qiymətləri alınır. Maraqlısı budur ki, hər iki enerjilərin cəmi In_6S_7 monokristallik birləşməsinin təqribən qadağan olunmuş zolağının enini verir ($\Delta E_g = 0,85 eV$). Qeyd edək ki, In_6S_7 monokristalının fotokeçiriciliyində $\Delta E_t = E_v + 0,2 eV$ səviyyəsində yerləşən mərkəzlər mühüm rol oynayır [2,5]. Onlar

temperatur intervallarından asılı olaraq özlərini yapışma və ya rekombinasiya mərkəzləri kimi aparırlar. In_6S_7 birləşməsində tarazsız yükdaşıyıcıların bu mərkəzlər tərəfindən rekombinasiyasını qəbul edərək, Şokli-Rid formulundan istifadə edə bilərik [6]:

$$\tau = \tau_{p_0} \frac{n_0 + n_1 + \Delta n}{n_0 + p_0 + \Delta n} + \tau_{n_0} \frac{p_0 + p_1 + \Delta p}{n_0 + p_0 + \Delta p} \quad (1)$$

Fotokeçiriciliyin relaksasiya müddəti üçün alınmış bu ifadədə τ_{n_0}, τ_{p_0} – elektron və deşiklərin E_t səviyyəsinə nəzərən yaşama müddətlərini; n_0, p_0 – onların qaranlıqdakı konsentrasiyalarını; $\Delta n, \Delta p$ – işığın təsiri ilə yaranmış qeyri-tarazlıq yükdaşıyıcıların konsentrasiyalarını; n_1, p_1 – keçirici (c) və valent (v) zolaqlarının E_t səviyyəsinə nəzərən «gətirilmiş» hal sıxlıqlarını göstərir və axırıncılar aşağıdakı kimi təyin olunurlar:

$$n_1 = N_c \exp\left(-\frac{E_c - E_t}{kT}\right); \quad p_1 = P_v \exp\left(-\frac{E_v - E_t}{kT}\right) \quad (2)$$

$N_c, P_v - c$ və v zolaqlarının effektiv hal sıxlıqlarıdır.

Zəif işıqlanma halında (1) ifadəsi aşağıdakı şəkllə düşür:

$$\tau = \tau_{p_0} \frac{n_0 + n_1}{n_0 + p_0} + \tau_{n_0} \frac{p_0 + p_1}{n_0 + p_0} \quad (3)$$

(3) ifadəsi bizə imkan yaradır ki, p – tip In_6S_7 birləşməsində fotokeçiriciliyin relaksasiya müddətinin temperatur asılılığı haqqında fikir söyləyək. Belə ki, maye azot temperaturu ətrafında $p-In_6S_7$ birləşməsi üçün Fermi səviyyəsi onda mövcud olan $\Delta E_a = E_v + 0,15 eV$ akseptor səviyyəsinin yanındadır. Belə olan halda, p_0 (3) ifadəsinə daxil olan parametrlərin hamısından böyükdür. Onda relaksasiya müddəti üçün $\tau = \tau_{n_0}$ alınır.

Temperaturun artması ilə Fermi səviyyəsi qadağan olunmuş zolağın ortasına doğru sürüşür, bununla da E_t - rekombinasiya mərkəzləri elektronlarla dolmağa başlayır. Prosesin bu anından artıq (3) ifadəsində $p_0 \gg n_0, n_1; p_1 \gg n_0, n_1$ şərtləri ödənilir və $p_1 - i$ p_0 -a nəzərən atmaq olmur. Bunların nəticəsi olaraq, (3) ifadəsindən

$$\tau = \tau_{n_0} \left(1 + \frac{p_1}{p_0}\right) = \tau_{n_0} \left[1 + \frac{P_v}{p_0} \exp\left(-\frac{E_t - E_v}{kT}\right)\right] \quad (4)$$

alarıq. (4) ifadəsindən görünür ki, temperaturun artması ilə τ eksponensial olaraq artır və $\Delta E_t = E_t - E_v$ qəbul etməklə, şəkil 3-də alınmış təcrübi nəticələrin alçaq temperaturlar oblastındakı rolu izah olunur.

Bu oblastda relaksasiya müddətinin (τ) artmasının səbəbi odur ki, temperaturun artması ilə elektronlar v - zolağından rekombinasiya (E_t) mərkəzlərinə keçərək bu zolaqda dəşiklərin konsentrasiyasını artırır. Rekombinasiya mərkəzlərinə keçmiş bu elektronlar valent zolağındakı qeyri-tarazlıq dəşikləri qəbul etsələr də, keçirici zolaqda elektronların olmaması ucbatından onlar rekombinasiya etmədən v - zolağına qayıdırlar. Temperatur artdıqca rekombinasiya mərkəzlərinə keçən elektronların sayı artır (v - zolağında dəşiklərin sayı da artır) ki, bu da öz növbəsində τ -nün artmasına səbəb olur. E_t səviyyəsi ilə bağlı τ -nün artması o həddə qədər davam etməlidir ki, bu səviyyə elektronlarla tamamilə dolmuş olsun.

Relaksasiya müddəti τ -nün temperaturun artması ilə azalan hissəsində aktivləşmə enerjisi üçün $E_c - E_t = 0,65 eV$ qiyməti alındığını qeyd etmişdik. Bu onu göstərir ki, təqribən $T > 225$ K-dən yuxarı temperaturlarda istiliyin təsiri ilə elektronlar E_t səviyyəsindən keçirici zolağa keçməyə başlayırlar. Keçirici zolağa keçən elektronlar ani olaraq $10^{-2} \div 10^{-3}$ san müddətində E_t - səviyyəsində və ya v - zolağında olan dəşiklərlə rekombinasiya edirlər. Relaksasiya müddətinin temperatura görə artan hissəsi v -zolağından elektronların E_t -səviyyəsinə keçməsi ilə izah olunursa, azalan hissəsi elektronların bu səviyyədən keçirici zolağa keçməsi ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov İ.M., Qurbanov E.M., Abbasov V.T. Bakı Universitetinin xəbərləri. Fizika-riyaz. elmləri seriyası, 2000, №4, s.58.
2. İsmayılov İ.M., Abbasov V.T. Fizika. IV cild, 2004, №2, s.55.
3. Тагиров В.И., Исмаилов И.М., Мурадова М.С. Известия АН Азерб. ССР. Сер. физ.-мат. наук, 1998, №1, с.65.
4. Исмаилов И.М. Электрофизические свойства полупроводников и газового разряда. Тем. сб. науч. трудов АГУ, Баку, 1989, стр. 29-32.
5. İsmayılov İ.M., Abbasov V.T., Məmmədov R.M., Vaxıqov P.Ə. Bakı Universitetinin xəbərləri, 2005, №3, s.150.
6. Shockley W., Read W.M., Jr., Phys., Rev., 1952, 87, 835.

**ИССЛЕДОВАНИЕ КРИВЫХ РЕЛАКСАЦИИ ПАДЕНИЯ
ФОТОПРОВОДИМОСТИ В МОНОКРИСТАЛЛИЧЕСКОМ
СОЕДИНЕНИИ In_6S_7**

И.М.ИСМАИЛОВ, С.А.ДЖАХАНГИРОВА

РЕЗЮМЕ

В работе исследованы кривые релаксации падения фототока монокристаллического соединения In_6S_7 р-типа в области низких температур. Показано, что фототок, начиная с $T=180$ К, растет с ростом температуры и достигает максимума при $T=222\div 225$ К, затем начинает резко снижаться. Такая зависимость фототока от температуры в монокристаллах In_6S_7 , объясняется температурной зависимостью времени релаксации. Возрастающая часть кривой времени релаксации дырок, подчиняется закону $\tau=A \exp(-\Delta E_i/kT)$, а резко снижающаяся от температуры часть закону $\tau=B \exp[(E_c-E_i)/kT]$.

**STUDY OF CURVES OF RELAXATION OF DECLINE
IN PHOTOCONDUCTION IN MONOCRYSTAL In_6S_7 COMPOUND**

I.M.ISMAILOV, S.A.JAHANGIROVA

SUMMARY

This research paper is devoted to the study of curves of relaxation of decline in photocurrent of monocrystals In_6S_7 compound of p-type in the low-temperature region. It's showed that, photocurrent increases with increase of temperature stating from $T=180$ K until maximum is found at $T=222\div 225$ K, then starts to sharply decrease. Such temperature dependence of the photocurrent in In_6S_7 monocrystals is explained by temperature dependence of the relaxation time. Increasing and sharply decreasing, caused by temperature parts of the relaxation time of holes obey the $\tau=A \cdot \exp(-\Delta E/kT)$ and $\tau=B \cdot \exp [(E_c-E_i)/kT]$ laws respectively.